

ВПЛИВ ЄСПЛ НА ФОРМУВАННЯ НАДНАЦІОНАЛЬНОЇ ТА НАЦІОНАЛЬНОЇ ПАРАДИГМИ ПРАВ ЛЮДИНИ (УКРАЇНСЬКИЙ КОНТЕКСТ)

Оксана Дуфенюк

Львівський державний університет внутрішніх справ
ORCID: [0000-0001-6529-4036](https://orcid.org/0000-0001-6529-4036)

<https://doi.org/10.36169/2227-6068.2021.01.00011>

Анотація. Діяльність Європейського суду з прав людини часто асоціюється із судовою практикою у вузькому сенсі. Натомість вплив цієї міжнародної інституції на формування антропологічної парадигми є насправді значно потужніший і має різні вектори. Метою статті є з'ясування питання: як ЄСПЛ впливає на формування універсальної (наднаціональної) та внутрішньої (національної) парадигми прав людини, а також визначення сучасних викликів, що є перешкодою на шляху до утвердження мінімальних стандартів, закріплених Європейською конвенцією з прав людини. Під час дослідження використано описовий підхід, SWOT-аналіз, системний підхід. Діяльність ЄСПЛ досліджено з позиції системи, що охоплює три частини. Частина перша присвячена вивченню впливу ЄСПЛ на творення універсальних наднаціональних стандартів прав і свобод людини на європейському континенті. Частина друга присвячена критичному аналізу змін на національному рівні України. Третя частина містить міркування авторки про сучасні виклики, які постають перед ЄСПЛ як основним гарантом положень Конвенції. Проведене дослідження демонструє складність реалізації впливу ЄСПЛ як на рівні України, так і на рівні Європи. До сучасних загроз та викликів у цій сфері віднесено нечіткість меж інтерпретації та універсалізації, обмеженість тлумачень та невиконання рішень ЄСПЛ, операційна проблема, пов'язана з необхідністю обробки значного масиву справ, а також тенденції зміни політичного ландшафту Європи.

Ключові слова: права людини, Європейський суд з прав людини, судова практика, Конвенція про захист прав людини та основоположних свобод, норми, Україна

Вступ

Поява Європейського суду з прав людини (далі – ЄСПЛ), безумовно, була еволюційним кроком вперед на шляху до утвердження нової парадигми прав і свобод людини на європейському континенті. У широкому сенсі парадигма експлікує в який спосіб і на основі яких цінностей, наукових знань, переконань, методологічних засад та інструментів у конкретний період соціокультурного, цивілізаційного розвитку можна інтерпретувати та оцінювати факти, об'єкти, явища та процеси; розвивати соціальні інститути та правові механізми; вдосконалювати практичну діяльність з урахуванням вироблених універсальних зразків та алгоритмів; вирішувати проблеми та протидіяти новим викликам. У вузькому сенсі в рамках цього дослідження йдеться про формування такої системи «парадигмальних координат» правової реальності, в якій

права і свободи людини, їх гарантії та захист є не формальною, а реальною основою цільових орієнтирів і стратегічних напрямків внутрішньої та зовнішньої політики.

Після Другої світової війни виникла необхідність заповнити правовий вакуум, утворений усвідомленням усієї повноти жорстокості і наруги на гідність та правами людини у воєнний період. На порядку денному перед міжнародною спільнотою постало завдання не тільки визначити непорушні мінімальні стандарти прав людини, але й сформувати дієвий інституційний механізм гарантування їх охорони та захисту як на наднаціональному, так і на національному рівнях.

Тяглість історії функціонування ЄСПЛ демонструє нам позитивний ефект судової практики Страсбурзького суду, однак у світлі останніх тенденцій та кризових явищ постають нові виклики, з'являється обережна критика інституту, а імплементація правових позицій на рівні внутрішнього права держав-учасниць та виконання рішень ЄСПЛ ускладнюється через низку «домашніх» чинників. Україна є показовим прикладом того, як ратифікація Конвенції та взяття зобов'язання гарантувати мінімальні стандарти прав людини є тільки одним кроком уперед, і попереду ще довга дистанція. Підтвердженням такому критичному висновку є входження України впродовж останніх років до числа країн-лідерів за кількістю скарг, значна частина яких вирішується на користь заявників. Відтак проблематика впливу ЄСПЛ на процес універсалізації максимум у сфері основоположних прав та свобод людини, забезпечення їх дієвого правового захисту сьогодні перебуває на вістрі актуальності.

Впродовж останніх років в Україні проводились численні дослідження проблем гармонізації національного законодавства та судової практики ЄСПЛ, питання тлумачення права, адміністративно-правового забезпечення виконання рішень ЄСПЛ тощо. Тема розроблялася у різних галузях правової науки: міжнародне право, адміністративне право і процес, цивільне право і процес, кримінальне право і процес, конституційне право, теорія держави і права та ін. Підготовлено низку дисертаційних робіт та монографій, зокрема таких авторів як О. Андрієнко, О. Бутенко, І. Дір, Т. Дудаш І. Іванець, О. Кайдаш, В. Капустинський, К. Клименко, В. Кононенко, У. Коруц С. Полешник, Л. Пастухов, І. Присяжнюк, О. Сорока, С. Степанова, Д. Супрун, С. Федик, Ю. Хім'як, Г. Юдківська, яка на даний час є суддею ЄСПЛ від України, та ін. Та попри розуміння важливості окресленої теми в українській правовій науці очевидно є тенденція до зростання кількості публікацій, присвячених дослідженню прикладних вузькоспеціалізованих проблем застосування судової практики ЄСПЛ. Часто вчені досліджують окремі рішення крізь «збільшуваче скло» науки (zoom in) і мають рацію, адже імплементація правових позицій ЄСПЛ у канві української правової матерії без цього неможлива. Водночас важливо дивитися на питання у більш широкому контексті (zoom out), у тому числі аналізуючи наукову літературу зарубіжних науковців (P. Egli, A. Donald, J. Gordon, P. Leach, L. Helfer, D. Luban, F. NíAoláin, L. Wildhaber та ін.). Тільки тоді можуть відбутись суттєві парадигмальні зміни.

Метою статті є з'ясування векторів впливу ЄСПЛ та його участь у формуванні універсальної (наднаціональної) та внутрішньої (національної) парадигми прав людини в Україні, а також огляд сучасних викликів, що є перешкодою на шляху до

реального, а не номінального, утвердження сучасних мінімальних антропологічних стандартів.

Досягнення мети детермінувало відповідну структуризацію цієї наукової розвідки. Доволі часто діяльність ЄСПЛ асоціюють із захистом прав конкретних скажників, судовим процесом та ухваленням рішень, однак вже у першій частині нашого дослідження пропонується дескрипція різних рівнів впливу ЄСПЛ: інтеграційний (геополітичний), аксіологічний (доктринальний), правозахисний, герменевтичний та контрольно-наглядний. Відтак очевидним стає значно ширший діапазон дії ЄСПЛ, що дає підстави вважати його поліфункціональною інституцією, здатною творити сучасну парадигму прав і свобод людини та змінювати правову реальність на європейському континенті. У другій частині дослідження ми з'ясуємо динаміку правової дифузії наднаціонального та національного у площині правотворчості (законодавство), правозастосування (судова практика) та позасудової загальної практики. Тут ЄСПЛ позиціонується не «пасивним спостерігачем» процесів, які відбуваються в Україні на внутрішньому, «домашньому» рівні, а впливовим учасником дискурсу. Та попри беззаперечне визнання вагомої ролі ЄСПЛ і цінності концептуальної ідеї універсальності прав і свобод людини, третя частина наукового проекту презентує як сучасні виклики можуть нівелювати зусилля, спрямовані на побудову системи правового захисту від свавілля держави. Постає логічне питання: чи дійсно ми перебуваємо у безпеці, чи тільки тішимо себе ілюзіями?

Наднаціональний вектор впливу ЄСПЛ

Прийняття у 1950 р. Європейської конвенції з прав людини (далі – Конвенції) стало доленосним історичним фактом, який засвідчив бажання європейської спільноти створити єдиний темпорально-територіальний континуум, у межах якого ідея прав і свобод людини стала основою для формування наднаціональної парадигми. Прийняття Конвенції було революційним, оскільки в час її розробки, по-перше, окрема людина ніколи раніше не була суб'єктом міжнародного права; по-друге, не було розуміння можливості реалізації прав за межами території своєї країни (NíAoláin 2017: 15). ЄСПЛ став гарантом непорушності прийнятих універсальних норм, а діяльність цієї інституції має наступні рівні впливу.

1. Вплив інтеграційний (геополітичний). Судова практика ЄСПЛ по суті «цементує» домовленості держав-учасниць навколо вказаних універсальних правових норм, і в такий спосіб відіграє суттєву роль в процесі інтеграції європейських країн навколо спільної спадщини політико-правових традицій, ідеалів, прав, свобод та верховенства права. Твердження про необхідність саме колективного міжнародно-правового забезпечення здійснення прав та свобод присутнє в преамбулі Конвенції та додаткових Протоколах і свідчить про чітке усвідомлення того факту, що за відсутності універсальних орієнтирів, тільки національними правовими інститутами та механізмами гарантувати єдині для всіх мінімальні стандарти прав людини неможливо. Але це ще не все. Л. А. Сіціліанос, в минулому Президент ЄСПЛ, звертає увагу, що роль Страсбурзького суду полягає не тільки у судовій практиці *stricto sensu*. Він є складною частиною комплексу, який творить Рада Європи, будуючи справжній

дім демократії на європейському континенті. ЄСПЛ задіяний у консолідації складових елементів верховенства права, що є універсальними в усьому світі. При цьому ЄСПЛ не повинен бути «вежею зі слонової кістки», а має постійно стежити за активністю Ради Європи для живлення та збагачення своєї судової практики (Annual Report 2019: 10). По суті це продовження думки ще одного колишнього очільника ЄСПЛ Л. Вільхабера про те, що ЄСПЛ як інституція покликана зміцнити країни у сфері протидії спробам підірвати демократичний спосіб життя, а це своєю чергою, дозволить забезпечити у Західній Європі загальну політичну стабільність (Wildhaber 2007: 523).

2. Вплив аксіологічний (доктринальний), що виявляється в участі ЄСПЛ у формуванні міжнародною спільнотою універсальної системи цінностей, які становлять ядро гуманістичної парадигми прав людини і визнані європейським співтовариством «найвищим благом». Усі Договірні сторони, тобто держави, які ратифікували Конвенцію (далі – Договірні сторони), повинні взяти на себе зобов'язання (*erga omnes* ефект) щодо гарантування непорушності цих благ – право на життя, право на справедливий судовий розгляд, право на повагу до приватного та сімейного життя, право на вираження поглядів, свободу думки, совісті та релігії, захист права власності і т.д. При цьому існує пряме визначення того, що є благом і навіть того, що не є таким (заборони конкретного юридичного змісту) (Rabinovich 2008: 41). До прикладу, Конвенція забороняє тортури або нелюдське чи таке, що принижує гідність, поведження або покарання, дискримінацію у використанні прав і свобод, свавільне й незаконне позбавлення волі, примусову працю та ін. Порушення діями держави-учасниці конкретних статей Конвенції є обов'язковою умовою прийнятності скарги.

Крім того ЄСПЛ не є пасивним виконавцем, а радше активним творцем системи цінностей, оскільки у своїй судовій практиці демонструє й інші аксіологічні константи, про які в Конвенції прямо не йдеться, проте реалізація її положень стане неможливою без їх врахування. Це зокрема, цінності процесуального характеру (презумпції, правові позиції щодо «достатності підстав», «обґрунтованості рішень», «переконливості», «ефективності» тощо); цінність пропорційності (наприклад, баланс інтересів держави та інтересів громадянина, домірність заходів забезпечення і потенційної суспільної небезпеки тощо); цінність якісного закону; цінність контексту тлумачення і т. д. Інколи ЄСПЛ має справу з надзвичайно чутливими для суспільства питаннями (сурогатне материнство, гендерні стереотипи, право на аборт, евтаназія, застосування шаріату, права меншин, компенсація за залишене майно у воєнні роки при примусовому виселенні, право безперешкодного доступу до Інтернету і т. д.), а тому окремі висновки ЄСПЛ можуть бути використані для «перереформатування» гуманітарної політики у сфері прав людини.

3. Вплив правозахисний. Концептуальність правових цінностей втрачає сенс без забезпечення їх реальності, тобто фактичної здійснюваності (Mikhaylina 2018: 121). Правозахисний вплив відбувається не тільки на індивідуальному рівні скажника, який шукає захисту від свавілля, прагне справедливості та обґрунтованої сатисфакції, на рівні функціонування правових інститутів держави-учасниці, що зобов'язані реагувати на прийняте ЄСПЛ рішення, але й на рівні міжнародному, що виявляється у пошуку відповідей на нові системні виклики, які постають перед усією

європейською спільнотою. Судова практика сигналізує державам-учасникам про порушення конкретними діями конкретних прав людини, передбаченими конкретними статтями Конвенції, і разом з тим демонструє методологію системи захисту антропологічних цінностей як зразок для національних систем. Тож функціонування ЄСПЛ відбувається на основі прагматичного реалізму, який дозволяє перемістити «права людини в книжці» не тільки у площину «права людини в суді», але й «права людини в дії» (Wildhaber 2007: 526).

Водночас правозахисна діяльність ЄСПЛ є об'єктивно обмеженою. Відправною точкою запуску правозахисного механізму ЄСПЛ є скарга, яка відповідає встановленим критеріям прийнятності, тому не всі випадки свавілля держави можуть зазнати міжнародного осуду та правової оцінки. «Ахіллесовою п'ятою» такого захисту можна вважати те, що виконання рішень ЄСПЛ не підтримується суворою системою примусу, а ґрунтується на добровільній згоді Договірних Сторін їх виконувати, що не завжди відбувається. Та попри це, з усіх міжнародних правових інституцій такого ж стибу (йдеться про Американський суд з прав людини, Африканський суд з прав людини) ЄСПЛ вважається єдиною судовою інституцією з прав людини у світі, що має дієві повноваження у правозастосовній сфері (Luban 2013: 7).

4. Вплив герменевтичний. Конвенція розглядається не як статична концептуалізація прав людини, а як «живий інструмент» для правової оцінки фактів та формулювання правових позицій. Рішення та висновки ЄСПЛ завжди мотивовані і роз'яснюють зміст порушення, механізм застосування. Таке тлумачення є обов'язковою частиною діяльності ЄСПЛ. На відміну від формалістського підходу герменевтика ЄСПЛ має чіткий методологічний орієнтир – права людини (Luban 2013: 7). Однак саме ця частина є однією із найбільш складних, адже для суддів кожна скарга – це сума певних соціокультурних умов, норм права, тенденцій і викликів. Судді відтак повинні покладатися, принаймні частково, на домінуючі на час ухвалення рішення тенденції чи соціальні умови, використовувати правові норми як «живу енергію» (Bihun 2011: 76). Іншими словами ЄСПЛ змушений враховувати контекст порушення, а тому інколи застосовувати різні підходи до вирішення, на перший погляд, однотипних справ. Саме тому, в одному випадку заборона займатися певною діяльністю є покаранням, бо «...суворість такого заходу надає йому карального та стримуючого характеру властивого кримінальним санкціям», в іншому ж випадку – вважається заходом, покликаним «захистити суспільство», а не покарати особу (Khylyuk 2015: 114). Зрештою сам ЄСПЛ вважає свої повноваження перевіряти дотримання національного законодавства обмеженим, та саме національні органи повинні тлумачити і застосовувати національний закон (Case of Vyerentsov 2013). Інтерпретація ЄСПЛ враховує, насамперед, динаміку сучасного контексту, а не історичний підхід, адже це дає змогу, по-перше, враховувати ті надбання і стандарти, які не були відомі розробникам Конвенції на той час; по-друге, враховувати актуальні зміни, що відбуваються у державі, яка є відповідачем у справі (Donald, Gordon & Leach 2012: 88).

5. Вплив контрольно-наглядний. ЄСПЛ вважається Страсбурзькою системою нагляду (Helfer 2008: 133). При цьому механізм контролю вважається найбільш

ефективною міжнародною системою захисту прав людини на сьогодні (Egлі 2008: 155). Такий контроль і нагляд стосується виключно питання дотримання положень Конвенції державами і актуалізується при вирішенні конкретного спору, але ефект від цієї діяльності виходить далеко за межі окремої справи. У судовій практиці ЄСПЛ останнім часом простежується тенденція зростання уваги до якості національного закону та демократичних процесів прийняття рішень. Яскравим прикладом практичної реалізації такого впливу є застосування відносно нового інструменту «пілотних рішень», про що докладніше йтиметься далі. В такий спосіб реалізується не тільки мета трансформації відповідно до нових викликів парадигми прав людини на європейському континенті, але й впровадження універсальних підходів для побудови «домашнього» законодавства держав-учасниць. Взаємодія міжнародного права із внутрішнім передбачає побудову взаємовідносин двох правових систем, який конститує процес їх взаємного впливу, в результаті якого забезпечується правове регулювання спільної для міжнародного і національного права сфери суспільних відносин (Rabinovych & Radanovych 2002: 61). Сам ЄСПЛ вбачає свою місію не тільки в провадженні «індивідуального правосуддя», тобто вирішенні конкретного спору про порушене право і визначенні розміру компенсації, але й у провадженні «конституційного правосуддя», що втілюється у роз'ясненнях, захисті та розробці правил, передбачених Конвенцією, і в такий спосіб ЄСПЛ сприяє дотриманню взятих державами зобов'язань (Egлі 2008: 157–158).

Апелювання до універсальних норм дає підстави виступити перед європейською спільнотою з державним осудом дій інших суб'єктів міжнародного права. Так, за офіційними даними станом на 31.12.2019 у провадженні ЄСПЛ перебувало 5 міждержавних справ України проти Російської Федерації: «Україна проти Росії (щодо Криму)», «Україна проти Росії (щодо східної України)», «Україна проти Росії (II)» (щодо викрадення дітей-сиріт на непідконтрольних Україні територіях Донецької і Луганської областей та вивезення їх на територію Російської Федерації), «Україна проти Росії» (щодо політичних в'язнів), «Україна проти Росії» (щодо захоплення українських моряків) (Lishchyna 2020: 3). Цікаво, що з загальної кількості поданих 8 800 заяв проти України, понад 5 000 – стосуються порушення прав заявників саме в Автономній Республіці Крим та на тимчасово окупованій території Луганської та Донецької областей (Lishchyna 2020: 1). Можна припустити, що за умов миру, поваги до державного суверенітету та територіальної цілісності ця статистика мала б зовсім інше значення.

Національний вектор впливу ЄСПЛ на прикладі України

Система ключових цінностей Конвенції у нашому законодавстві має концептуальне «дзеркальне відображення» як на рівні Конституції, так і на рівні галузевого законодавства. Однак питання практичної реалізації цих прав і свобод, процедурні норми і правила не завжди відповідають філософії Конвенції. Саме це дає підстави для скарг і відповідно рішень на користь скаргників. І все ж розглянемо докладніше, які зміни відбуваються на національному рівні під впливом судової практики ЄСПЛ.

Зміни у законодавстві. Вплив міжнародного права на національне право може мати наслідком видання нових норм національного права або зміну окремих норм національного права, або скасування окремих норм національного права (Rabinovych & Radanovych 2002: 40). Зоною відповідальності кожної з держав-учасниць Конвенції є імплементація у національне законодавство міжнародних стандартів прав людини, механізм їх реалізації та своєчасні і ефективні засоби захисту. По суті має відбутися не механічна комплікація, а правова дифузія норм Конвенції, норм конституційного, іншого галузевого домашнього права та судової практики ЄСПЛ. Вади цього процесу стають причиною «вироку» державі-відповідачу у конкретному кейсі.

Витрати, пов'язані з дієвими реформами – це краща фінансова інвестиція, аніж витрати, пов'язані з виплатами компенсацій у судових рішеннях ЄСПЛ, однак реформи завжди є «болісним» процесом, особливо в умовах політичної, економічної, демографічної та інших криз, які перманентно супроводжують процес українського державотворення. Як жорстко резюмує В. Горбань:

Законодавство України, по-перше, досі відірване від народу... По-друге, нестабільне, що провокує відповідний стан законності і правопорядку. По-третє, всупереч принципу політичного та ідеологічного плюралізму (ст. 15 КУ) орієнтується на мінливі ідеологічні домінанти залежно від зміни політичного складу ВРУ. (Horban' 2019: 52)

Прикладами типових проблем, які призвели останніми роками до констатації порушень Україною положень Конвенції і пов'язані зі сферою законодавства, є: відсутність передбаченого законодавством ефективного механізму юридичного захисту у зв'язку зі скаргами на ненадання належної медичної допомоги, неналежні умови тримання під вартою, надмірну тривалість проваджень; недоліки законодавства, які призводять до незаконного втручання у право на мирне володіння майном; недоліки законодавства, внаслідок чого непропорційність стягнення вчиненому правопорушенню призвела до порушення справедливого балансу між загальним суспільним інтересом та захистом права власності приватних осіб; відсутність закріпленого у законодавстві права засуджених до довічного позбавлення волі осіб на пом'якшення покарання або звільнення від його відбування і т. д. (Lishchyna 2020: 4–5).

Визначення таких «слабких» місць у законодавстві є тільки одним з інструментів ЄСПЛ, якими можна сигналізувати про проблеми. Ще одним дієвим сигналізатором є вже згадані «пілотні рішення» ЄСПЛ у справах, де були виявлені недоліки національного законодавства системного характеру і тягнули за собою численні однотипні скарги. Наявність такого сигналу зі Страсбурга змушує державу-відповідача у справі провести певні реформи, внести зміни у нормативно-правове регулювання певних процедур і правил, аби виправити виявлену системну помилку і припинити стверджуване порушення прав і свобод людини.

Наведемо практичний приклад для ілюстрації. У справі «Бурмич проти України» (*Burmych and others v. Ukraine*), яка стосувалася тривалого невиконання остаточних рішень національних судів, внаслідок збільшення кількості аналогічних заяв ЄСПЛ вирішив застосувати процедуру «пілотного рішення» та обрав справу «Юрій

Миколайович Іванов проти України» (*Yuriy Nikolayevich Ivanov v. Ukraine*) в якості зразка цієї проблеми. Починаючи від 1999 р. ЄСПЛ отримав 29 000 аналогічних до Іванова скарг, майже половина з яких була розглянута, проте Україна досі не забезпечила на національному рівні і досі не вжила заходів, які б усували системну проблему, що була повністю під контролем держави. З огляду на це, ЄСПЛ дійшов висновку, що

... немає сенсу повторювати свої висновки у довгій низці аналогічних справ, що призведе до значного навантаження на ресурси Суду через велику кількість справ і правосуддя не здійснюватиметься належним чином. Зокрема, така практика не сприяла б корисному чи ефективному зміцненню захисту прав людини відповідно до Конвенції. (Case of Burmich 2017)

Виходом із цієї ситуації стало вилучення з реєстру справи «Бурмич проти України» і ще таких 12 143 справ, призупинення процедури їх розгляду та передачі Комітету Міністрів Ради Європи, щоб разом із Урядом України знайти вирішення цієї системної проблеми. Всі нові скарги до ЄСПЛ з цього питання будуть одразу передаватися до Комітету Міністрів. Це призведе до того, що ближчим часом понад 12 тисяч українців не отримають рішення про компенсацію від ЄСПЛ (Vugrok Ukraine 2017). Тож попри існування Закону України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини» механізм реалізації його положень ще недосконалий. Такий стан речей викликає глибоку занепокоєність, адже під загрозою опиняється надійність та ефективність конвенційної системи, яку створюють повторювані скарги, а порушення прав залишається без змін.

Вплив ЄСПЛ реалізується також на рівні експертної оцінки національного законодавства. До прикладу у 2019 р. було здійснено юридичну експертизу на відповідність положенням Конвенції та практиці ЄСПЛ 3 301 проєкт законів України та інших нормативно-правових актів, що підлягають державній реєстрації. Як результат, було надано 92 висновки щодо невідповідності таких документів положенням Конвенції, щодо 30 документів було висловлено застереження, а 68 документів було доопрацьовано розробниками в робочому порядку (Lishchyna 2020: 12).

Підсумуємо сказане: існують наступні інструменти впливу ЄСПЛ у сфері національного законотворення: 1) стимулювання зміни, скасування чи прийняття законодавства у відповідності до вимог Конвенції та додаткових протоколів (доктринальний рівень); 2) сигналізування про недоліки існуючого законодавства у конкретних рішеннях (індивідуальний рівень); 2) винесення «пілотних рішень», пов'язаних із проблемою якості законодавства (системний рівень); 3) використання правових позицій ЄСПЛ та положень Конвенції для експертизи національного законодавства (експертний рівень).

Зміни у судовій практиці. Судова практики ЄСПЛ є частиною національного права, а його інтерпретації правових фактів входять у канву правозастосовної практики. Виходячи з позиції вже згаданого раніше прагматичного реалізму, доцільно визнати значення правових позицій, сформульованих не тільки у кейсах проти України, але й проти інших держав, хоча з цього приводу точаться дискусії (Parkhomenko 2018: 141–142). Використовуючи ЄСПЛ як джерело права, судді можуть

орієнтуватися на різні проблемні ситуації судового провадження: з'ясування змістовних проблем предмету розгляду; визначення можливості та способів застосування загальних принципів права та засад судового розгляду для потреб конкретної справи; з'ясування способів вирішення окремих процесуальних питань конкретного провадження (питання тлумачення та застосування процесуальних норм) (Stepanova 2018: 9).

Існують наступні типові проблеми, що дають правові підстави для рішень на користь заявників проти України і стосуються цієї сфери: недоліки судової практики, що призводять до порушення права особи на справедливий судовий розгляд; порушення права особи на свободу вираження поглядів та права на мирні зібрання, незаконного втручання у право на мирне володіння майном; недоліки судової практики, внаслідок чого непропорційність стягнення вчиненому правопорушенню призвела до порушення справедливого балансу між загальним суспільним інтересом та захистом права власності приватних осіб; недоліки тлумачення законодавства судами і т. д. (Lishchyna 2020: 4–5).

Попри усвідомлення важливості позицій ЄСПЛ, доволі часто посилання українських суддів на судову практику має виключно формальний характер, а інколи такі згадки конкретних рішень взагалі без сенсу. Таку проблему фахівці називають нерелевантним застосуванням судової практики ЄСПЛ і найбільш типовими його проявами є множинні, шаблонні, маніпулятивні цитування, цитування неіснуючих кейсів тощо (Babanly & Pushkar 2019; Havrylyuk 2018). Прикладами неправильного застосування правових позицій ЄСПЛ судьями в українських судах є посилання на загальні принципи та тлумачення з ігноруванням передбачених ЄСПЛ умов їхнього застосування; вибірковість застосування практики ЄСПЛ; порушення юрисдикційного критерію *ratione personae*; проблема розрізнення *ratio decidendi* та *obiter dictum* рішення; вихід за межі правової позиції ЄСПЛ; відсутність первинного джерела правової позиції ЄСПЛ (*leading case*); порушення сфери застосування окремих статей ЄКПЛ; обґрунтування фіктивних преюдицій на підставі рішень ЄСПЛ; посилання на практику ЄСПЛ за наявності чітких та несуперечливих положень національного закону; підміна мотивувальної частини судового рішення цитуванням практики ЄСПЛ; неповнота та вибірковість викладення правової позиції ЄСПЛ; фрагментарність знань з міжнародного та європейського права; суперечності між наведеною правовою позицією ЄСПЛ та рішенням суду тощо (Buromens'kyu & Serdyuk 2018; Dufeniuk 2019). Труднощі виникають також через необхідність імплементації прецедентної судової практики, яка не є звичним компонентом нашої континентальної правової системи, а тому з цього приводу виникають численні дискусії.

З іншого боку варто відзначити, що з року в рік відбувається поступовий відхід від такої практики некоректних посилань на судову практику ЄСПЛ завдяки проведенню спеціалізованих тренінгів для правників, роз'яснювальній роботі, поширенню методичних матеріалів, реалізації інших освітньо-наукових проєктів, що дає підстави для обережного оптимізму.

Зміни у позасудовій загальній практиці. На рівні кожної окремої держави завжди конкурують «вокалізм vs глобалізм», «національним vs інтернаціоналізм».

Універсальні цінностей демократичного суспільства та прав людини дають підстави для конвергенції наднаціональної та національної правових систем на рівні правових текстів, правової практики, правового регулювання, правозастосування і т.д. Та все ж домашній захист конституційних прав часто програє і не тому, що держава щось не зробила, а тому що сама держава є за своєю суттю є порушником прав (Luban 2013: 2).

На думку європейських фахівців, найбільш помітно впливають на прийняття у ЄСПЛ вироків проти України і стосуються сфери позасудової загальної практики наступні проблеми: надмірна тривалість проваджень у цивільних і кримінальних справах; жорстоке поводження з особами, які перебувають під контролем держави (у місяцях досудового тримання під вартою або в місцях виконання покарань); неефективність розслідування правоохоронними органами скарг на жорстоке поводження представників державних органів, зокрема у місцях попереднього ув'язнення або в установах виконання покарань; непередбачуваність та відсутність узгодженості у політиці національних органів влади, які призвели до незаконного втручання держави у право власності приватних осіб; неналежні матеріально-побутові умови тримання осіб, які перебувають під контролем держави; надмірно тривале застосування запобіжного заходу у вигляді підписки про невиїзд; недоліки адміністративної практики державних органів, які призводять до тримання особи під вартою без належної законної підстави та ін. (Lishchyna 2020: 4–5).

З одного боку Україна підтримує європейські цінності у сфері прав і свобод людини, бере на себе зобов'язання, виконує їх. Зокрема розробляються стратегії діяльності правозахисних інституцій та проводить масштабну просвітницьку роботу щоб підвищити правову інформованість населення України про права і свободи людини та надати змогу запобігти проявам різних форм дискримінації в суспільстві (Denisova 2020: 16). З іншого – не проводить або проводить не завжди успішні і не завжди продумані реформи, що могли б змінити якість життя, зробити дієвими задекларовані гарантії прав і свобод, досягнути гармонізації не тільки норм цінностей, але й норм практики з міжнародними стандартами.

Одним із наслідків цих деструктивних процесів є незмінна позиція України на третій сходинці серед країн-лідерів за кількістю скарг до ЄСПЛ, які очікують на вирішення (Росія – 13 650 (22 %); Туреччина – 11 750 (19 %); Україна – 10 400 (16,8 %) (Analysis of statistics 2020: 8). Якщо ж глянути на внутрішній рівень скарг на порушення прав, то за офіційними даними тільки у 2019 р. до українського Омбудсмана звернулось понад 47 тисяч осіб щодо порушення їхніх прав, з яких 63% стосувалися порушення громадянських прав, а 24% – соціальних та економічних прав і, безумовно, не може не турбувати факт, що на тлі загальнонаціональної боротьби з COVID-19 виникли нові прояви нетерпимості, дискримінації та відсутності толерантності в українському суспільстві (Denisova 2020: 16). Аксиологічний вплив ЄСПЛ (ціннісно-орієнтаційний) домінує над праксеологією, ідея прав людини над практикою їх реалізації.

Разом з тим, важливо пам'ятати, що не кожна заява про порушення прав людини, скерована до ЄСПЛ, є прийнятною та обґрунтованою, а вимога сплати компенсації справедливою. Підтвердженням такого висновку є факт, що у 109

справах, у яких в 2019 р. було винесено рішення проти України, ЄСПЛ зобов'язав уряд сплатити 1 498 555,56 євро, натомість відхилено вимоги заявників на загальну суму 1 657 809 391,38 євро, що складає понад 99,9 % (Lishchyna 2020: 2). Схожими були результати у 2018 р. Очевидною є безпідставна «надмірність апетитів» скаржників в частині прохання матеріальної сатисфакції.

Ілюзія безпеки або крихкість універсальних норм Конвенції перед фронтом сучасних викликів

ЄСПЛ не є «панацеєю» від свавілля держави, але нічого кращого міжнародна спільнота досі не запропонувала. Впродовж останніх 70 років правова і соціальна реальність змінювалась і буде змінюватися й далі, а це змушує періодично переосмислювати підходи до змісту та механізму захисту прав людини з урахуванням сучасних викликів.

Виклик перший – пошук меж інтерпретації та універсалізації. Забезпечити єдність позиції в ході універсалізації норм є вкрай важливим і водночас важким завданням. Сучасним викликом постає необхідність визначення меж повноважень ЄСПЛ в інтерпретаційній сфері. Видається, щоби сьогодні Страсбурзький суд не ухвалив, воно може бути піддане критиці на цій основі. Якщо ЄСПЛ не змінюватиме своїх підходів і не застосовуватиме еволюційний підхід до інтерпретації – Конвенція перестане бути «живим інструментом», якщо ж продовжуватиме розвивати еволюційне тлумачення, то рано чи пізно вийде за межі змісту норм, які були передбачені початковим задумом творців Конвенції і самого суду. Сьогодні лунає критика ЄСПЛ щодо проникнення у ті сфери, де немає і ніколи не було згоди Договірних Сторін. Більше того, на думку деяких вчених, останнім часом спостерігається небезпечна тенденція до творення цілком нових правових понять та посилення уваги до позитивних зобов'язань держави. Відтак з'являються «методологічні звинувачення» в тому, що ЄСПЛ відійшов від звичних принципів тлумачення міжнародних договорів, а його надмірна активність в юриспруденції стала системною проблемою (Donald, Gordon & Leach 2012: 91–92). Ставиться питання про сутність ЄСПЛ: чи є він в першу чергу міжнародним судом, що розбирає індивідуальні скарги, чи квазіконституційним органом, що дає відповідь на системні проблеми (Wildhaber 2007: 528; Tymchenko & Demyanova 2014).

Виклик другий – обмеженість герменевтичного впливу. Друга проблема, пов'язана з не завжди достатньою чіткістю обґрунтувань рішень, непослідовністю презентації правових позицій у схожих кейсах, що породжує колізії і неоднозначність розуміння того, що повинна зробити держава-відповідач, щоби скарг, а головне рішень, проти неї не було в майбутньому. У своїй практиці ЄСПЛ сам визнає:

... як би чітко не було положення сформульоване, у будь-якій галузі права... існуватиме неминучий елемент судового тлумачення. Завжди існуватиме потреба у роз'ясненні нечітких норм або тих, що потребують пристосування до обставин, що змінюються. З іншого боку, хоча визначеність є вкрай необхідною, вона може спричинити надмірну жорсткість, а закон повинен бути здатним встигати за обставинами, що змінюються. Відповідно багато законів неминуче

сформульовані у термінах, що тією чи іншою мірою є нечіткими, та тлумачення й застосування яких є питанням практики. (Case of Vyerentsov v. Ukraine 2013)

Відтак ЄСПЛ з одного боку залишає деяку гнучкість у застосуванні Конвенції, але з іншого – відкриває можливості для довільного та непрозорого прийняття рішень (Dzehtsiarou 2018: 90).

Суттєвим є й те, що з кожним роком база судової практики ЄСПЛ зростає в середньому на дев'ятсот нових рішень (наприклад, у 2017 р. – 1068; у 2018 р. – 1014; у 2019 р. – 884; у 2020 р. – 881) (Analysis of statistics 2020: 10). Сьогодні працює "Платформа поширення знань" (Knowledge Sharing Platform), функціонує Мережа національних Верховних судів (Superior Courts Network) з метою покращення діалогу між ЄСПЛ та національними органами судової гілки влади, обміну аналітичними матеріалами, прецедентною практикою, інноваціями, корисними знаннями у сфері правосуддя. Завдяки зусиллям офіційних державних установ, неурядових організацій, окремих фахівців щороку видаються посібники, дайджести, рішення перекладаються і публікуються за певними рубриками, забезпечуючи в такий спосіб доступ до знання судової практики і розуміння філософії діяльності ЄСПЛ. Важливим кроком вперед стало відкриття у 2020 р. україномовної версії офіційної бази даних HUDOC, яка надає доступ до судових рішень, консультативних висновків, стислих викладів правових позицій, звітів та резолюцій. Разом з тим постає новий виклик якісного і швидкого опрацювання та використання цього постійно зростаючого масиву інформації, адже якщо колись проблемою було отримати доступ до певного документу, то тепер "не загубитися" у потоці численних документів. Відтак імплементувати швидко та ефективно такий об'єм правової інформації у судову практику національних судів, а тим більше у законотворчу діяльність, залишається складним завданням.

Виклик третій – невиконання рішень ЄСПЛ. Безперечно, це є суттєвою перешкодою на шляху до утвердження, передусім, національної парадигми прав людини, адже йдеться про необхідність конкретної держави вчинити активні дії щодо відновлення порушених прав, компенсації завданої шкоди у конкретному випадку, а також врахування обставин і їх правової оцінки ЄСПЛ під час формування подальшої внутрішньої гуманітарної політики. В Україні щороку тисячі рішень ЄСПЛ переходять до залишку невиконаних, а впродовж чергового звітного періоду до їх числі додаються нові. Причинами такого явища є чинники правові (необхідність внесення змін до законів та підзаконних актів, оптимізація діючих та впровадження нових правових механізмів та процедур), фінансово-економічні (відсутність достатніх ресурсів у Державному бюджеті), політичні (відсутність політичної волі чи недостатність політичних ресурсів провести реформи). Застосування пілотних рішень ЄСПЛ також не дає суттєвих результатів, адже потенційні скажники втрачають можливості ефективно реалізувати захист своїх прав за допомогою цього міжнародного інструменту.

Ми повинні пам'ятати, що жорсткого примусу виконання рішень ЄСПЛ не існує (Egli 2008: 159). Відтак Рада Європи повинна розробити систему «позитивних стимулів» (додаткове фінансування неурядових організацій, підтримка демократичних ініціатив тощо) та санкцій, що мало б заохотити держави виконувати

рішення ЄСПЛ. При цьому санкції повинні бути класифіковані відповідно до характеру порушення та причини, через яку держава-відповідач не виконує норми Конвенції та рішення ЄСПЛ. З цією метою пропонується проводити спеціальні розслідування (Helfer 2008: 156). Втім існує ще одна значно глибша проблема невиконання рішень. Часом національні суди висловлюють виразну позицію про те, що ЄСПЛ не правильно зрозумів якийсь елемент місцевої ситуації або його судження є недостатньо зрозумілі для наслідування (Arnardóttir 2017: 830). Такі причини національного опору неможливо усунути «палицею і пряником», а тільки діалогом зі Страсбургом.

Виклик четвертий – проблема операційна, яка також стає перешкодою для швидкого та дієвого механізму захисту прав людини в ЄСПЛ і пов'язана із необхідністю обробки великого напливу скарг, необхідністю скорочення термінів розгляду кейсів, пошуку інноваційних способів забезпечення доступу до ЄСПЛ, внесення змін до регламенту роботи. ЄСПЛ став заручником власного успіху (Helfer 2008: 126; Eglі 2008: 155; Goncharenko 2012: 246). Таку хвилю звернень можна пояснити і вірою в дієвість механізму захисту прав людини, і більшою обізнаністю громадськості з діяльністю цього інституту, і впровадженням електронного діловодства, що сприяє процедурі прийняття та обробки заяв. Сьогодні ЄСПЛ потребує переформатування своєї діяльності так, щоби разом із збереженням мандату довіри реагувати на зміни у правовому і політичному ландшафті Європи.

Вище згадане невиконання рішень ЄСПЛ також є одним із чинників, який провокує проблеми. Згадаємо знову пілотні рішення. ЄСПЛ дійсно зустрічається сьогодні із серйозною проблемою завантаженості справами, що обумовлено структурними та/або системними проблемами у різних Договірних Сторонах і, як вихід з положення, «заморожує» процедуру повноцінного розгляду справ, аналогічних до пілотної, та передає їх Комітету Міністрів Ради Європи на певний термін. Гіпотетично цей термін має бути достатнім для того, аби держава провела реформи і впровадила новий юридичний механізм захисту та відновлення порушених прав людини. При цьому статистика ЄСПЛ оновлюється і демонструє більшу ефективність діяльності. Опоненти такого підходу наводять не менш переконливі аргументи:

... хоча зменшення кількості справ, що розглядаються в Суді, може призвести до того, що адміністративний стан установи виглядатиме краще, це не означає, що ситуація з правами людини в Європі є кращою. Навпаки! Суд був створений спеціально для того, щоби відповідати на ці порушення як незалежний судовий орган, а не концентруватися на статистиці... самоусунення від розгляду справ про фундаментальні права не може бути виправдана економікою Суду, його ефективністю чи концепцією Брайтонської декларації. Це просто короткострокова перевага для Суду. (Joint Dissenting Opinion 2017)

Окрім «пілотних рішень» актуальні реформи ЄСПЛ стосуються вдосконалення системи фільтрування заяв, оптимізації порядку застосування судової практики, надання консультаційних висновків, посилення «домашніх» механізмів захисту, впровадження альтернативних методів вирішення спорів, у тому числі медіації і т. д. (Eglі 2008: 65–172).

І останнє. Вагомими **викликом сучасності** є хиткий фундамент ліберальної демократії, який довгий час лежав в основі формування політики Західної Європи і який поступово сьогодні трансформується. ЄСПЛ часто апелює до поняття демократичних цінностей та/або цінностей демократичного суспільства, адже саме в демократичному середовищі може існувати дієва система гарантій та захисту права людини. ЄСПЛ оцінює чи було виявлене втручання виправдане чи «необхідне в демократичному суспільстві». При цьому демократія є одним з фундаментальних методологічних орієнтирів ЄСПЛ не в сенсі його формального аспекту волевиявлення, а в сенсі необхідності охоплення та врахування інтересів усіх суб'єктів, що перебувають під владою держави (Zysset 2018: 686). Що відбудеться, коли такий орієнтир залишиться авторитетом для ЄСПЛ, проте втратить свій вплив у геополітичному просторі континенту? Сьогодні європейський політико-правовий ландшафт змінюється. Зростає напруга, пов'язана зі скептичною оцінкою ліберально-демократичної політики, як такої, що не здатна протидіяти сучасним викликам та загрозам. Посилуються націоналістичні тенденції, прикладами яких є суттєве зростання прихильників націоналістичних партій у Польщі, Угорщині, Франції, Італії, Данії, Німеччині ті ін. Як зауважує Я. Мунк:

Чверть століття тому більшість громадян ліберальних демократій були задоволені своїми урядами та дали високі оцінки діяльності державних установ; тепер вони розчаровані більше, ніж коли-небудь. Чверть століття тому більшість громадян пишалися, що живуть в ліберальній демократії і рішуче відхиляли авторитарні альтернативи їх системи управління; зараз зростає число тих, хто більш вороже ставиться до демократії. І чверть століття тому, політичні опоненти були об'єднані повагою до основних демократичних правил і норм; сьогодні кандидати, які порушують фундаментальні норми ліберальної демократії набули великої влади і впливу. (Mounk 2018: 5)

Автократичні тенденції ставлять під загрозу права людини та демократичні цінності. І що вкрай небезпечно: нові автократії мають виняткову здатність маскувати свою справжню натуру у контекст конституційної демократії (Sólyom 2019: 4). Постають нові загрози, пов'язані із «демократичним дефіцитом», наявності збройних конфліктів, репресій та проблем легітимності в окремих європейських країнах (NíAoláin 2017: 21). Такі тенденції розхитують інституційну міцність і *erga omnes* ефект ЄСПЛ, а зрештою й може постати питання про значно вужчий ліміт повноважень, адже своїми рішеннями проти держав-відповідачів так чи інакше ЄСПЛ дає критичну оцінку діяльності державних органів судової, виконавчої, законодавчої гілок влади, і тим самим може викликати національний опір.

Натомість в Україні, окрім політичної нестабільності, проблем національної самоідентифікації значної частини населення, війни на Сході, зatoryжного транзиту від посткомуністичної держави до тієї демократії, яку європейці вже встигли побудувати, наново переосмислити і тепер критикувати, вбачається ще одна додаткова фундаментальна проблема, суть якої полягає у «відриві праводержавотворчого процесу від власних традицій і досвіду» та в «надмірному захопленні запозиченнями зарубіжних теоретичних схем і практичних зразків, із еkleктичної суміші яких твориться нежиттєздатний гібрид» (Horban' 2019: 53). Європейська та національна

системи захисту основних прав мають співіснувати симбіотично, як «добрі друзі», поважаючи специфіку один одного, будучи пильними та корисними з метою збереження основоположних принципів (Sólyom 2019: 3). Очевидно, що пошук оптимальної моделі такого симбіозу не є справою одного дня, тижня, року чи навіть десятиліття. Цей процес триватиме завжди в умовах мінливих політичних, економічних, соціальних, правових та інших трендів, що супроводжуватимуть історичний розвиток людства.

Висновки

ЄСПЛ як цілісний політико-правовий інститут покликаний служити ідеї захисту прав людини. Кожне судове рішення ЄСПЛ конструює спочатку наднаціональну правову матерію, а потім стає надбанням національним через імплементацію правових позицій та висновків у законодавство держав-учасниць. Судова практика та висновки ЄСПЛ, а також постійна комунікація з Радою Європи та іншими міжнародними інституціями, мають фундаментальний вплив на формування універсальної парадигми прав людини. ЄСПЛ далеко виходить за межі праксеології «індивідуального правосуддя». Цей вплив вбачається у наступних напрямках:

- об'єднання держав навколо спільної ідеї розробки універсальних орієнтирів, мінімальних стандартів у сфері забезпечення прав і свобод людини, функціонування правових інститутів, впровадження гарантій, уніфікованих засад захисту з метою забезпечення загальної політичної стабільності (вплив інтеграційний);
- участь у формуванні ядра гуманістичної парадигми прав людини, визнаних європейським співтовариством «найвищим благом», із наступною деталізацією у судовій практиці, а також висловлення правових позиції щодо цінностей процесуального характеру, цінностей пропорційності, цінностей контексту тлумачення і т.д. (вплив аксіологічний);
- вирішення справ по суті, захист осіб від свавілля, відновлення справедливості та забезпечення обґрунтованої сатисфакції (вплив правозахисний);
- застосування Конвенції як «живого інструменту» та контекстуальне тлумачення правових норм з урахуванням конкретних соціокультурних умов, домінуючих тенденцій та викликів (вплив герменевтичний);
- посилення уваги до якості закону та демократичних процесів на національному рівні та вжиття заходів, спрямованих на сигналізування про проблеми системного характеру (наприклад, інструмент «пілотних рішень»), розробки роз'яснень та правил з метою сприяння дотриманню державами своїх зобов'язань (вплив контрольно-наглядний).

Фокус дослідницької уваги на Україну показав, що наша держава не залишилася осторонь політико-правових процесів, які відбуваються на європейському

континенті і пов'язані з прагненнями побудувати міцну і надійну систему гарантування фундаментальних прав і свобод людини, верховенства права, демократичних цінностей. Але не все дається просто на цьому шляху. Концептуальних суперечностей між наднаціональним і національним рівнем нормативно-правового забезпечення положень Конвенції не існує, однак проблеми починаються у практичній площині, що й приводить до значного потоку скарг проти України, «пілотних рішень», невиконання рішень, запізненого реагування в частині проведення дієвих реформ. Тож пріоритетними завданнями сьогодні для нас залишається продовження процесу впровадження міжнародних стандартів з урахуванням власної багатовікової традиції державотворення і правотворення, і, безумовно, вихід України з кола країн-лідерів, проти яких скаржаться потерпілі, шукаючи сатисфакцію в міжнародному суді, оскільки «домашні інстанції» вичерпали ліміт довіри.

Проведене дослідження також демонструє складність функціонування ЄСПЛ в умовах сучасних загроз та викликів, до яких віднесено: по-перше, нечіткість меж інтерпретації та універсалізації, що викликає критику ЄСПЛ через вихід за межі змісту норм, передбачених початковим задумом Договірних сторін, через творення цілком нових правових понять, через надмірну активність у юриспруденції і т. д.; по-друге, обмеженість гегемонічного впливу, що зумовлено не завжди переконливою аргументацією рішень, а подекуди презентацією різних правових позицій у схожих кейсах, що породжує колізії та неоднозначності; по-третє, невиконання рішень ЄСПЛ, що є суттєвою перешкодою для дієвої екстраполяції універсальних цінностей Конвенції в канві національного правового поля; по-четверте, операційна проблема, пов'язана з необхідністю обробки постійно зростаючого значного масиву справ; по-п'яте, тенденції зміни політичного ландшафту Європи від ліберальної демократії до посилення націоналізму та автократії, що може суттєво послабити *erga omnes* ефект Страсбурзького суду.

Втім, не зважаючи на тривожну конотацію сказаного, сьогодні ця міжнародна інституція продовжує активно розвивати та пропагувати "людиноорієнтовану" парадигму на наднаціональному та національному рівнях, формувати інфраструктуру та визначати методологічні засади захисту людини від свавілля держави, тим самим докладаючись до мети творення безпечного середовища для реалізації прав та свобод. Тож впливовість та дієвість ЄСПЛ у європейському темпорально-просторовому є безперечною.

Бібліографія:

- Annual Report 2019. (2020). Council of Europe – European Court of Human Rights, https://www.echr.coe.int/Documents/Annual_report_2019_ENG.pdf (accessed May 20, 2020).
- Analysis of statistics 2020. (2021). Council of Europe – European Court of Human Rights, https://www.echr.coe.int/Documents/Stats_analysis_2020_ENG.pdf (accessed March 2, 2021).
- Arnardóttir, Oddný, Mjöll. (2017). Res Interpretata, Erga Omnes Effect and the Role of the Margin of Appreciation in Giving Domestic Effect to the Judgments of the European Court of Human Rights. *The European Journal of International Law* 28(3): 819–843.

- Babanly, Rasim & Pushkar, Pavlo. (2019). Do pytannya pro (ne) relevantne zastosuvannya praktyky Yevropeys'koho sudu z prav lyudyny: praktychni porady [from Ukr.: On the issue of (in) relevant application of the case law of the European Court of Human Rights: practical advice]. *Sudebno-yurydycheskaya hazeta* [from Rus.: Judicial and legal newspaper] 5, <https://sud.ua/ru/news/blog/140972-do-pitannya-pro-ne-relevantne-zastosuvannya-praktiki-yevropeyskogo-sudu-z-prav-lyudini-praktichni-poradi> (accessed May 15, 2020).
- Bihun, V'yacheslav. (2011). *Filosofiya pravosuddya: ideya ta zdiysnennya* [from Ukr.: Philosophy of justice: idea and history]. Kyiv: Biblioteka Mizhnarodnoho chasopysu «Problemy filosofiy i prava».
- Buromens'kyy, M. & Serdyuk, O. (2018). *Analychnyy zvit za rezul'tatamy monitorynhu sudovykh rishen' shchodo zastosuvannya v Ukrayini polozhen' Konventsiyi pro zakhyst prav lyudyny i osnovopolozhnykh svobod ta praktyky Yevropeys'koho sudu z prav lyudyny* [from Ukr.: Analytical report on the results of monitoring court decisions on the application in Ukraine of the provisions of the Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms and the case law of the European Court of Human Rights]. Kyiv: Koordynator proektiv OBSYe v Ukrayini, Instytut prykladnykh humanitarnykh doslidzhen'.
- Case of Vyerentsov v. Ukraine. (2013), <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-172042> (accessed May 10, 2020).
- Case of Burmych and others v. Ukraine. (2017), <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-178082> (accessed May 21, 2020).
- Donald, Alice, Gordon, Jane, & Leach, Philip. (2012). *The UK and the European Court of Human Rights. Human Rights and Social Justice Research Institute*. London: London Metropolitan University.
- Denisova, Lyudmyla (2020). Introduction to the annual report of the Ukrainian Parliament Commissioner For Human Rights on the observance and protection of the human rights and freedoms of citizens of Ukraine, <http://www.ombudsman.gov.ua/> (accessed May 21, 2020).
- Dufeniuk, Oksana. (2019). RyzkykynenalezhnhozastosuvannyppravovykhpozytsiyYevropeys'kohosudu z prav lyudyny ukrayins'koyu Femidoyu [from Ukr.: Risks of improper application of the legal positions of the European Court of Human Rights by the Ukrainian Themis] V *Derzhavotvorennya ta pravotvorennya v konteksti yevrointehratsiyi* [from Ukr.: State-building and law-making in the context of European integration], Zabzalyuk, Dmytro, (red.). L'viv: BONA, 51–55.
- Dzehtsiarou, Kanstantsin. (2018). What is law for the European Court of Human Rights? *Georgetown Journal of International Law* 49: 89–134.
- Egli, Patricia. (2008). Another Step in the Reform of the European Court of Human Rights: The Report of the Group of Wise Persons. *Zaö RV* 68: 155–173.
- Goncharenko, Olena. (2012) *Pravova pryroda «pilotnykh rishen'» Yevropeys'koho sudu z prav lyudyny* [from Ukr.: Legal Nature of the «Pilot Judgments» of the European Court of Human Rights] *Forum prava* [from Ukr.: Forum of Law] 4: 243–249.
- Havrylyuk, Oleksandr. (2018). Problemni pytannya zastosuvannya praktyky Yevropeys'kohosudu z prav lyudyny natsional'nymy sudamy [from Ukr.: Problematic issues of application of the case law of the European Court of Human Rights by national courts]. *Pidpryyemnytstvo, hospodarstvo i pravo* [from Ukr.: Entrepreneurship, Economy and Law]. 4: 231–238, <http://pgp-journal.kiev.ua/archive/2018/4/40.pdf> (accessed May 20, 2020).
- Horban', Volodymyr. (2019). *Ukrayins'ke derzhavotvorennya ta pravotvorennya 2019: istorychna perspektyva z pohlyadu retrospektyvnoho dosvidu* [from Ukr.: Ukrainian state-building and law-making 2019: a historical perspective from the point of retrospective experience] V *Derzhavotvorennya ta pravotvorennya v konteksti yevrointehratsiyi* [from Ukr.: State-building and law-making in the context of European integration], Zabzalyuk, Dmytro, (red.). L'viv: BONA, 51–55.
- Helfer, Laurence, R. (2008) Redesigning the European Court of Human Rights: Embeddedness as a Deep Structural Principle of the European Human Rights Regime. *The European Journal of International Law* 19(1): 125–159.

- Joint Dissenting Opinion Of Judges Yudkivska, Sajó, Bianku, Karakaş, De Gaetano, Laffranque And Motocin Case of *Burmych and others v. Ukraine*, <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-178082> (accessed May 18, 2020).
- Khylyuk, Svitlana. (2015). «Zlochynikara» u Konventsiiyi pro zakhyst prav lyudyny i osnovopolozhnykh svobod [from Ukr.: „Crime and Punishment” in the Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms]. *Chasopys Akademiyi advokatury Ukrayiny* [from Ukr.: Journal of the Academy of Advocacy of Ukraine]. 8(4): 108–125.
- Lishchyna, Ivan (2020). Shchorichnyy zvit pro rezul'taty diyal'nosti Upovnovazhenoho u spravakh Yevropeys'koho sudu z prav lyudyny u 2019 rotsi [from Ukr.: Annual report on the results of the activities of the Commissioner for the European Court of Human Rights in 2019], <https://minjust.gov.ua/files/general/2020/04/02/20200402115102-80.pdf> (accessed May 21, 2020).
- Luban, David. (2013). Human Rights Pragmatism and Human Dignity. In *Philosophical Foundations of Human Rights*. Oxford: Massimo Renzo, Rowan Cruft, & Matthew Liao, eds., Oxford University Press, 1–26.
- Mikhaylina, Tetyana. (2018). Tsinnisnooriyentovanyy kontsept pravosvidomosti [from Ukr.: Value-oriented concept of legal awareness]. *Pidpryyemnytstvo, hospodarstvo i pravo* [from Ukr.: Entrepreneurship, Economy and Law] 1: 119–123.
- Mounk, Yascha. (2018). *The People vs. Democracy. Why Our Freedom Is in Danger and How to Save It?* Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press.
- NíAoláin, Fionnuala. (2017). Transitional Justice and the European Convention on Human Rights. *Academy briefing* 10: 26.
- Parkhomenko, P. (2018). Deyaki osoblyvosti zastosuvannya praktyky Yevropeys'koho sudu z prav lyudyny v natsional'nomu sudochynstvi: praktychnyy aspekt [from Ukr.: Some features of the application of the case law of the European Court of Human Rights in national proceedings: a practical aspect] V *Praktyka Yevropeys'koho sudu z prav lyudyny v diyal'nosti orhaniv prokuratury i sudu: vyklyky ta perspektyvy* [from Ukr.: The case law of the European Court of Human Rights in the activities of prosecutors and courts: challenges and prospects]. Kyiv: Natsional'na akademiya prokuratury Ukrainy, 140–144.
- Ponad 12 tysyach ukrajintiv ne otrymayut' kompensatsiyu vid Yevropeys'koho sudu [from Ukr.: More than 12,000 Ukrainians will not receive compensation from the European Court], <https://helsinki.org.ua/articles/ponad-12-tysyach-ukrajintiv-ne-otrymayut-kompensatsiyu-vid-evropejskoho-sudu/> (accessed May 20, 2020).
- Rabinovych, Petro & Radanovych, Nataliya. (2002). Yevropeys'ka konventsiiya z prav lyudyny: problemy natsional'noyi implementatsiyi (zahal'noteoretychni aspekty) [from Ukr.: European Convention on Human Rights: Problems of National Implementation (general theoretical aspects)]. L'viv: Astron.
- Rabinovych, Serhiy. (2008). Yevropeys'ka pryrodno-pravova dumka ta kryza tsinnisno-normatyvnoyi svidomosti [from Ukr.: European natural and legal thought and the crisis of value and normative consciousness]. *Aktual'ni problemy derzhavy i prava* [from Ukr.: Current issues of state and law] 40: 35–43.
- Stepanova, Snizhana. (2018). Yevropeys'ki standarty prava na spravedlyvyy sud ta yikh implementatsiya u natsional'ne zakonodavstvo Ukrainy: konstytutsiyno-pravove doslidzhennya [from Ukr.: European standards for the right to a fair trial and their implementation in the national legislation of Ukraine: constitutional law research]: (Candidate's thesis), Uzhhorod.
- Sólyom, Péter. (2019). Judicial activism – the last refuge? How the European Court of Human Rights have addressed challenges of democracy and the lack of the separation of powers, <https://ssrn.com/abstract=3412539> (accessed May 20, 2020).
- Tymchenko, Hennadii & Demyanova, Elena. (2014). Protsedura pilotnoyi postanovy Yevropeys'koho sudu z prav lyudyny v svitli optymizatsiyi protsesual'noyi formy diyal'nosti sudovoyi vlady [from Ukr.:

Procedure of the pilot resolution of the European Court of Human Rights in the light of optimization of a procedural form of activity of judicial authority], <https://kia.court.gov.ua/sud2690/1j/4q/121406/> (accessed May 20, 2020).

Vyrok Ukrayini: YeSPL vidmovyvsya rozhlyadaty ponad 12 tysyach sprav vid ukrajintiv [from Ukr.: Verdict against Ukraine: The ECtHR refused to hear more than 12,000 cases from Ukrainians], https://zmina.info/news/virok_ukrajini_jespl_vidmovivsja_rozgliadati_ponad_11_sprav_vid_ukrajinciv-2/ (accessed May 20, 2020).

Wildhaber, Luzius. (2007). The European Court of Human Rights: The Past, The Present, The Future. *American University International Law Review* 22(4): 521–538.

Zysset, Alain. (2018). Right, Crime, and Court: Toward a Unifying Political Conception of International Law. *Crim Law and Philos* 12: 677–693.